

ФИТРАТ ИЖОДИ ВА ФАОЛИЯТИГА БИР НАЗАР: "МУНОЗАРА" ВА ИСТАНБУЛДАГИ БУХОРО ХАЙРИЯ ЖАМИЯТИ

Зайнабидин Шарабидинович АБДИРАШИДОВ

Фалсафа фанлари доктори (PhD), доцент

Шарқ тиллари кафедраси

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент, Ўзбекистон

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ФИТРАТА: «СПОР» И БУХАРСКОЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО В СТАМБУЛЕ

Зайнабидин Шарабидинович АБДИРАШИДОВ

Доктор PhD, доцент

Кафедра восточных языков

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан

GLANCE TO FITRAT'S CREATIVITY AND WORK: "DEBATE" AND BUKHARA CHARITY SOCIETY IN ISTANBUL

Zaynabidin Sharabidinovich ABDIRASHIDOV

Doctor of philosophy (PhD), Associate Professor

Department of Oriental Languages

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Tashkent, Uzbekistan abdirashidov@gmail.com

UDC (УЎК, УДК): 821.512.133(584.4)

For citation (иктибос келтириш учун, для цитирования):

Абдирашидов З.Ш. Фитрат ижоди ва фаолиятига бир назар: "Мунозара" ва Истанбул бухоро жамияти хайрияси // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — № 2 (31). — Б. 283-291.

<https://doi.org/10.36078/1590132695>

Received: March, 22, 2020

Accepted: April 14, 2020

Published: April 15, 2020

Copyright © 2020 by author(s) and Scientific Research Publishing Inc.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Аннотация. Фитрат XX аср бошлари туркистонлик зиёлиларнинг кўзга кўринган вакилларида бири. У қисқа давр мобайнида ҳеч ким танимаган мадраса талабаси даражасидан Туркистон жадидчилигининг ғоявий етакчиларидан бирига айланиб улгурди. Унинг, Туркияда нашр қилиниб, Туркистонга яширинча олиб келинган "Мунозара" ва "Баёноти сайёҳи хиндий" деб номланган илк насрий асарлари ўлкада янги усул мактабларининг кенг ёйилишига катта таъсир кўрсатди. У бухоролик ёшлар ичидан биринчилардан бўлиб Истанбулга юборилди. У ерда Фитрат янги ташкил этилган Бухоро хайрия жамияти ишларини юргизиш билан бирга ўқишини ҳам давом эттирди. Мақолада Фитратнинг Туркияда, хусусан, Истанбулда Бухоро ёшлари ишларидаги фаолияти таҳлил қилинган. Бундан ташқари, Фитратнинг Туркияга юборилиши ҳамда "Мунозара" асарининг ёзилиши билан боғлиқ масалалар танқидий нуқтаи назардан ўрганилган.

Калит сўзлар: Фитрат; Бухоро; Истанбул; хайрия жамияти; "Мунозара".

Аннотация. Фитрат — один из видных туркестанских интеллектуалов начала XX века. Он в краткий период времени из неизвестного студента мадраса стал одним из идеологических лидеров туркестанского джадидизма. Его первые произведения "Муназара" (Спор) и "Баянати саяхи

хинди” (Дневник индийского путешественника), изданные в Стамбуле и тайно привезенные в Туркестан, оказали большое влияние на распространение новометодных школ в крае. Он первым из бухарской молодежи был отправлен в Стамбул, где занимался делами новоучрежденного благотворительного общества Бухары и продолжал свое обучение. В статье делается попытка проанализировать деятельность Фитрата в Турции, в частности, его участия в делах бухарской молодежи в Стамбуле. Кроме того, в статье критически рассмотрен вопрос обстоятельств отправки Фитрата в Стамбул и история создания его произведения “Муназара”.

Ключевые слова: Фитрат; Бухара; Стамбул; благотворительное общество; «Муназара».

Abstract. Fitrat is one of the prominent Turkestan intellectuals of the early twentieth century. In a short period of time he, an unknown student of madrasa, became one of the ideological leaders of Turkestan Jadidism. His first fictions “Munazara” (Debate) and “Bayanati Sayyahi Hindi” (Diary of an Indian Traveller), published in Istanbul and secretly brought to Turkestan, had a great influence on the spread of new-method schools in Turkestan. Fitrat, one of the first of the Bukhara youth, was sent to Istanbul, where he was engaged in the affairs of the newly established Bukhara charitable society and as well as continued his studies. The article attempts to analyze the activities of Fitrat in Turkey, in particular, his participation in the affairs of Bukhara youth in Istanbul. In addition, the article critically examined the circumstances of Fitrat’s sending to Istanbul and the history of the creation of his fiction “Munazara”.

Keywords: Fitrat; Bukhara; Istanbul; charity; “Munazara”.

XX аср бошларида бутун Туркистонда янги кучга кира бошлаган жадишлик ҳаракати ўлкадаги барча соҳалар ишларининг келажагини белгилаб берди. Жумладан, янги адабиёт, публицистика, сиёсат кабилар ҳам шу соҳалар таркибида эди. Давр ушбу йўналишларнинг хахусусиятларини аниқлаб берган намояндларини ҳам майдонга чиқарди. Улар орасида бухоролик Абдурауф Фитрат алоҳида ўрин тутди. Унинг “Мунозара” ва “Баёноти сайёҳи Ҳиндий” каби дастлабки насрий асарлари нафақат Бухоро, балки бутун Туркистон жадишлигини янада кучлантирди. Садриддин Айнийнинг таъбири билан айтганда, Фитратнинг биргина “Мунозара”си давр тараққиётига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатди (8, 533).

XIX асрнинг охири чорагида Қиримда дунёга келган “усули жаид” мактаблари Россия империясининг мусулмонлар яшайдиган минтақаларида кенг ёйила бошлади. Мактаблар Туркистонга ҳам ёйилди. Лекин бу мактаблар динга зид келишини даъво қилган уламолар қаршиликка дуч келди. Айниқса, бундай қаршилик Бухорода очилган мактаб атрофида жуда катта жанжалга сабаб бўлди. Фитрат ана шу мактаб жанжали таъсирида яратган “Мунозара” асари янги усулдаги мактаблардан мусулмон дунёси шариат юзасидан фойдаланиши мумкинлигини исбот эта олди (15, 6–7). Фақат шу асарнинг босилиб чиқиши туфайлигина Бухорода янги усул мактаблари қайта очилди ва улардан мулла-мударрисларнинг тавқи лаънатлари олиб ташланди (17).

Фитрат XX аср бошларидаёқ ўзининг шеърлари билан ижод аҳлига танилган эди. Неъматулла Муҳтарам 1903–1904 йиллари тузган тазкирасига Фитрат ижодидан ҳам бир неча намуналарни киритади (16, 319). Ўша йиллари Фитрат хаж сафарига борган ва Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳат ҳам қилган эди (15, 5). Унинг дунёқараши айтиш мумкин, шу йиллари қилган саёҳати натижасида шаклланиши ва етилганини айтиш мумкин.

Фитратнинг ижоди ва фаолияти ҳақида етарли даражада илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Фитратшуносларнинг деярли барчаси унинг ижоди Туркияда ўқиб юрган йиллари бошланганлиги таъкидлайдилар. Ҳақиқатан ҳам шундай эдимиз? Бу даврга оид кўп ҳолатларга ҳануз тўлиқ аниқлик киритилгани йўқ. Айрим масалалар борасида баҳслар давом этмоқда. Ушбу кичик тадқиқотда унинг ижоди ва фаолиятидаги айрим жиҳатларга эътибор қаратмоқчимиз.

Маълумки, Фитрат Туркияга ўқиш учун 1910 йилнинг баҳорида (ҳижрий санага мувофиқ 1328 йили) Эрон орқали кетади (8, 83; 3; 6, 354). Бу фактни Фитратнинг ўзи ҳам тасдиқлайди. Асарларидан бирида Бухородаги 1910 йил бошларида бўлиб ўтган сунний ва шиъа қўзғолони вақтида шаҳарда бўлганини ёзади (20, 19–20).

Фитратнинг илк асари ҳисобланган “Мунозара” ҳижрий сана билан 1327 йили, муаллифнинг моддий қийинчиликни кечираётганига қарамай, Истанбулда нашр этилди ва ҳар хил йўллар билан Бухорога олиб келтирилди (8, 102). Ҳижрий 1327 сана мелодий 1909 йил 23 январь — 1910 йил 12 январь оралиғига тўғри келади. Шундай бўлса-да, айрим тадқиқотчилар “Мунозара” мелодий сана билан 1911 йили нашр қилинганлигини ва бундан келиб чиқиб, Фитратнинг ижоди Туркияда бошланганини исботлашга ҳаракат қиладилар. Япон олими Ҳисао Коматсу (Hisao Komatsu) “Мунозара” дастлаб — 1911 йили Истанбулда форсча, сўнгра Тошкентда ўзбек ва рус тилларида нашр этилганлигини таъкидлайди (5, 5). Америкалик фитратшунос Эдвард Эдвард (Edward Allworth) ҳам Коматсунинг фикрига таянган ҳолда “Мунозара”нинг нашр йилини 1911 йил деб қайд этган (2, 18) ва Фитратнинг ижодини даврлаштиришга оид тадқиқотида ана шу йилни асос қилиб олади. Худди шундай маълумот айрим ўзбек тадқиқотчиларида ҳам учрайди (7, 235).

“Мунозара”нинг марказида бухорлик ёшлар ташкил этган биринчи форсий “усули жаҳид” мактаби ва унинг атрофида пайдо бўлган жанжал воқеалари туради. Ушбу мактабнинг тарихига қисқача назар ташлаймиз. Мактаб 1326 ҳижрий, 10 шаввол куни (1908 йил, 5 октябрь) Садриддин Айний, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳомидхўжа Меҳрий ва Аҳмаджон маҳдум Ҳамид (бу иккиси Айнийнинг мадрасадош дўстлари эди) тарафидан Абдулвоҳид Мунзим ҳовлисида очилади (8, 32–33). Орадан деярли бир йил ўтиб, 1327 ҳижрий 20 шаъбон куни (1909 йил, 6 сентябрь) мактабда тантанали очиқ имтиҳон ўтказилади (8, 48). Бухорода жаҳид мактабларини таъқиқланишига олиб келган воқеалар айнан шу куни содир бўлди. Фитрат “Мунозара”ни айнан Бухорода, 1909 йил сентябрь–октябрь ойларида сўнг, мактаб жанжали чиқиб, мутаассиб уламолар ғалабасидан кейин ёзиб тугаллаган деб айта оламиз. Фитрат бу ҳақда орадан 20 йил ўтиб ёзган бир мақоласида шундай эслайди:

“1908 йилда (Фитрат бу ерда йилни янглиш кўрсатади, асарнинг марказида турган воқеалар 1909 йили содир бўлган эди. Юқорида бу ҳақда ёзиб ўтилди – А.З.) *ёзганим бир асаримда Бухоро амирига қаратилган бир хатим бор...* (бу хат “Мунозара”нинг сўнгида илова қилинган – А.З.) *Лекин 8-йилда Бухоро хонлигида ҳукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усули... ҳибс қилиши, ўлдириши, сангсор (тошбўрон – А.З.) қилиши кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи “кофирлик” эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир кўп расмий идораларни танқид қилдим*” (21, 248). Фитратнинг бу сўзлари ҳам “Мунозара”ни айнан Бухорода ёзилганини тасдиқлайди.

Ҳ. Коматсу таъкидлаганидек, Фитрат “Мунозара”да Бухоро амири Абдулахадни бир ўринда “марҳум” деб тилга олади (5, 7; 19, 48). Фитрат Туркияга йўлга чиққан пайтлари моддий жиҳатдан анча қийналган ва сафари давомида пул топиш учун баъзи жойларда ишлашга ҳам мажбур бўлган эди. Бундан ташқари, у Истанбулда яшаган вақтида укаси Абдурахмондан моддий ёрдам ҳам олиб турган (10, 18). Эҳтимол, шу боис 1909 йили ёзиб тугалланган “Мунозара”ни муаллиф моддий қийинчилик билан бўлса-да, 1911 йили нашр этган. Табиийки, Фитрат бу вақт оралиғида асарини қайта кўриб чиққан ва унга ўзгартиришлар киритган бўлиши керак.

Юқоридаги фикрларни даллиллайдиган яна бир ўрин бор. Бу — “Мунозара” сўнгида Фитратнинг Бухоро аҳолисига сунний-шиа низосига барҳам беришларига чақириғи (10, 68). Маълумки, Бухорода икки мазҳаб ўртасидаги низо анча узок йиллардан бери ривожланиб бориб, 1910 йилнинг 8 январиди ҳақиқий жанжалга айланди. Бу жанжал тафсилотлари ўша давр вақтли матбуотида ҳам ўз аксини топган (18; 12; 13). Фитрат Бухородаги бу жанжал бошланган вақтда шаҳарда эди. У: “Шанба куни хужрамдан чиқиб Тоқи телпақдўзонга келганимда, элликка яқин муллабаччалар йиғилиб бир нарсани муҳокама қилаётганларини кўрдим. Бориб қулоқ тутдим. Айтишларича, “Самарқанд” дарвозаси ташқарисида тамошага борган икки-уч нафар муллабачча билан эронийлар ўртасида жанжал чиққан. Бу 1328 ҳижрийнинг 10 муҳаррами эди” (20, 19–20). Фитрат ушбу жанжал тафсилотларини баён қилар экан, бевосита ўзи гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисалардан баҳс қилади (20, 20–23). Ушбу тафсилот эса, Ҳ.Болтабоевнинг “Фитратнинг шиа-суннийлар нифоқи пайтида Бухорода бўлмаган” (10, 19), деган фикрини тасдиқламайди.

Фитрат асарини Истанбулда чоп эттиришига ҳам бир неча омилларни сабаб қилиб кўрсатиш мумкин. Асардаги исломчилик руҳининг кучлилиги, Бухоро ҳукумати ва уламоларини ҳаддан ортиқ қаттиқ танқид қилиниши рус Туркистони ёки Кавказ матбааларида уни чоп этишга имкон бермасди. Нашрга цензуранинг рухсат бермаслиги аниқ эди. Садриддин Айнийнинг ёзишича, бу даврда Фитратнинг эски адабиёт ва диний илмлардан ташқари, янги адабиёт таъсирида фикри анча ўсган, атроф мамлакатларга саёҳат қилиб, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий соҳалардан ҳамда Бухоронинг ҳақиқий аҳолидан жуда яхши хабардор бўлган (8, 101). Демак, Туркияга кетмасдан

олдинок Фитратнинг сиёсий ва ижтимоий қарашлари анча этилган эди. Туркияда у ўз қарашларини янада мукамаллаштирди ва кенгайтди. “Мунозара”нинг мазмуни ҳам бу фикрларни тасдиқлайди.

Истанбулда чоп этилган “Мунозара” Бухорога турли яширин йўллар билан олиб келинди. “Мунозара”нинг асл форсча матнини ҳатто 1914 йилда ҳам Россия империяси ҳудудига олиб кириш Петербургдаги чет эл нашрлари цензорлиги томонидан таъқиқланди (1, 482–483).

“Мунозара”ни Ҳожи Муин (1883–1942) ўзбек тилига таржима қилди ва асар дастлаб “Туркистон вилоятининг газети”да (1912 йилги сонлар) (23), 1913 йили китобча шаклида Тошкентда босилиб чиқди (22). Фитрат асарининг ушбу таржимасида муаллифнинг асосий исломчилик фикрлари, Россия ва Бухоро ҳукуматлари ва уламолар танқидлари деярли чиқариб ташланган ва Ҳожи Муин тарафидан руслар сиёсатига мос келадиган айрим фикрлар киритилган. Шу сабадан бўлса керак, Н.Остроумов ўз газетасида бу таржимани босишга рухсат берган. Фикримизнинг тасдиқи сифатида Ҳожи Муин тарафидан “Мунозара” таржимасига киритилган ўзгаришлардан биттасини келтирамиз: Фитратнинг Абдурашид Иброҳимов ва Японияда ислом ёйилишига оид мулоҳазаларини (7, 55) таржимон рус ёзувчиси Толстой ва унинг асарларидаги инсонийлик, халқ учун беминнат хизмат ғоялари борасидаги гаплар (22, 13) билан алмаштиради.

Шу ўринда яна бир муҳим масалага ойдинлик киритишга тўғри келади. Бу Истанбулда 1909 йилнинг октябрида ташкил этилган “Бухоро таъмими маориф жамияти хайрияси” масаласи. 1910 йили Фитрат ва яна бир неча Бухоро ёшларининг Туркияга келиб ўқишлари Бухорода тузилган “Ширкати Бухорои шариф” ёки “Тарбияи атфол” тарафидан эмас, айти Истанбулда ташкил этилган юқоридаги жамият тарафидан амалга оширилди.

“Ширкати Бухорои шариф” Бухорода очилган биринчи янги мактабни китоб ва дарсликлар билан таъминлаш мақсадида 1327 ҳижрий рабиъу-л-аввал ойининг ўрталарида (1909 йил апрель) ташкил этилган (3, 50). Ширкат очилган мактабни тартибга келтириш, бухороликлардан мактаб ишига хайрихоҳ кишиларни етиштириш мақсадида тажриба ўрганиш учун, Садриддин Айнийнинг ёзишича, “эски рафиқларимиздан Ҳомидхўжа Меҳрий янги фикрдошимиз Усмонхўжа Пўлатхўжа билан Боғчасарой ва Истанбулга юбормоқчи бўлдик” (3, 51). Ҳ.Болтабоев Ҳомидхўжа Меҳрийни “қадимчи ўртоқ” деб тилга олади (10, 17). Қадимчи дегани жадидларга қарши турган гуруҳ вакилларига нисбатан қўлланилган. Бу жойда Ҳ. Болтабоев “эски” сўзини “қадимчи” деган маънода нотўғри талқин қилган.

Баъзи манбаларда Истанбул жамияти хайрияси Бухородаги “Тарбияи атфол” жамиятининг бўлими сифатида очилганлиги айтилади (6, 354; 6, 20). Аксинча, “Тарбияи атфол” Истанбул жамияти хайриясининг бўлими сифатида ташкил этилган. “Тарбияи атфол” жамияти 1328 ҳижрий 28 зулкаъда куни (1910 йилнинг 1 декабрида) ташкил этилди (8, 97) ва кейинги йиллар давомида ушбу жамият Туркияга талаба юбориш билан шуғулланди (8, 100). Ҳ. Болтабоев ўз тадқиқотида “Ширкати Бухорои шариф” билан яширин жамият “Тарбияи атфол”ни

адаштириб юборган кўринади. Унинг ёзишича, “Тарбия атфол” яширин жамияти 1909 йил 18 июнда тузилган (10, 17). Ҳ. Болтабоев мазкур маълумотни беришда Садриддин Айнийнинг 1963 йили нашр қилинган саккиз жилдлигининг биринчи жилдидан ўрин олган “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар”ига таянган. Лекин тадқиқотчи асарда кўрсатилган 1328 ҳижрий 28 зулқадани 1909 йил 18 май деб кўрсатган. Бу сана юқорида кўрсатиб ўтилганидек, 1910 йил 1 декабрга мос келади.

Айнийнинг эътироф этишича, “Тарбия атфол” жамияти ташкил этилган вақтда унинг ўзи ҳам тузувчилар қаторида бўлмаган ва жамиятга кейинроқ аъзо бўлиб кирган (3, 147).

Истанбул жамияти хайриясининг ташкилотчилари кимлар эди? 1327 ҳижрий 1 рабиъ ал-аввал куни (1909 йил 23 март) ташкил этилган “Ширкати Бухорои шариф” Бухорода “усули жадид” мактабларини кўпайтириш, ўқитиш усулларини яхшилаш ва дарсликлар билан таъминлаш мақсадида Ҳомидхўжа Меҳрий билан Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғлини Боғчасарой ва Истанбулга юборди. Улар Туркияда 2 йил (4, 20) қолмайдилар, балки 3 ой давомида саёҳатда бўлиб Бухорога қайтиб келадилар (8, 40-41). Катта эҳтимол билан бу икки шахс Туркияда бўлган вақтларида у ерда истикомат қилаётган туркистонликлар ёки Истанбулдаги баъзи жамиятлар билан у ерга талаба олиб бориш масаласини ҳам музокара қилган бўлишлари мумкин.

Ҳ. Болтабоевнинг ёзишича, “Истанбулга етиб келган Фитрат ва Бухоро ёшлари шу йилнинг кузига (сентябрга) бориб, “Жамияти таъмили маорифи Бухоро” (“Бухоро умумий маориф жамияти”) номли хайрия жамияти тузади... Манбаларда ушбу жамиятнинг раҳбари сифатида Фитрат ва Усмонхўжа кўрсатилди” (10, 19). Ҳ. Болтабоев ушбу фактларни келтирар экан, уларнинг манбаларини кўрсатмайди.

Усмонхўжа бир неча киши билан Фитратдан бироз эртароқ (8, 83), яъни 1910 йилнинг январь-февраль ойларида Туркияга иккинчи бор, энди талаба сифатида сафар қилди. Фитрат ва Усмонхўжа Истанбул жамиятининг таъсисчилари қаторидан ўрин олмаслиги ўз-ўзидан аён. Усмонхўжа Ҳомидхўжа Меҳрий билан Боғчасарой ва Истанбулга 1909 йил май ойида жўнаб кетади ва орадан 3 ой ўтиб, яъни 1909 йил август ойида яна Бухорога қайтиб келган. Истанбулда 2 ойга яқин қолган бўлишига қарамай, яқиндагина жадидлар сафига келиб қўшилган Усмонхўжа нотаниш муҳитда жамият таъсис қилиши мантиққа у қадар тўғри келмайди. Усмонхўжа Бухоро мактаблари учун муаллим етиштириш мақсадида Истанбулга кейинроқ ўқувчилар юбориш масаласини у ердаги муқим туркистонлик ёки бухороликлар билан музокара қилган бўлиши мумкин.

Ҳ. Болтабоев “Бухоро таъмили маориф жамияти” низомномасига ёзган сўзбошида “Жамият 1909 йил 26 Экимда (сентябрда) Истанбулда Абдурауф Фитрат ва Усмон Хўжа каби бухоролик жадидлар томонидан қурилган”и ёзиб қўйилган” (10, 20), деб таъкидлайди. Ваҳоланки, низомномада (11) сўзбоши йўқ. Унинг устки варағида жамият 1327 ҳижрий 11 шаввол (1909 йил 25 октябрь)да таъсис этилгани кўрсатилган. Низомнома 8 бет, 3 бобдан иборат. Биринчи боб “Бухоро таълим маориф жамияти хайриясининг низомномаи асосийси” деб номланади ва 1 фасл

(Ижтимоъи фавқулода, ижтимоъи умумий, ижтимоъи оддий), 17 моддадан (11, 2–5), иккинчи боб “Жамиятга қабул эдилажак талаба ҳақида шароит” деб номланган бўлиб, 7 моддадан (11, 5–6), учинчи боб “Бухоро таъмили маориф жамияти хайриясининг хатти-ҳаракатидир” деб номланган ва 14 моддадан (11, 6–8) иборат.

Истанбул жамияти нашр этган низомномада унинг таъсисчилари кўрсатилмаган. Бундан ўз вақтида Исмоил Гаспринский ҳам таажжубланган эди. Чунки у вақтда ҳам ҳар қандай жамият таъсис қилинар экан, унинг таъсисчилари албатта кўрсатилиши лозим эди. И.Гаспринскийнинг ёзишича, бу жамиятни Истанбулда муқим яшаётган мовароуннахрлик ва бухороликлар таъсис этган (14).

Юқоридагиларни хулосалайдиган бўлсак, Фитрат дунёқарашининг замонга мос тарзда шаклланиши ва ижодининг бошланиши Истанбулда эмас, унинг ватани Бухорода кечди. Истанбул жамияти хайриясининг таъсисиди Бухородан талаба сифатида борган Усмонхўжа, Фитрат ва бошқа талабалар иштирок этмаган. Унинг ташкилотчиларини аниқлаш эса кейинги тадқиқотлар учун яна очик қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Adam V. Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien. Frankfurt a.M, 2002. — 512 s.
2. Allworth E. A. The Preoccupations of ‘Abdalrauf Fitrat, Bukharan Nonconformist: An Analysis and List of His Writings. Berlin: Des Arab. Buch, 2000. — 72 p.
3. ‘Aynī Sadr al-Dīn. *Bukhārā inqilābīning ta’rikhī*. Shimada Shizuo, Sharifa Tosheva (eds.). NIHU Program Islamic Area Studies TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo. 2010. — 299 p.
4. Kocaoğlu T. (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924). SOTA, Haarlem 2001. — 499 p.
5. Komatsu H. 20. Yüzyil Başlarında Orta Asya’da Türkcülük ve Devrim Hareketleri. Ankara, 1993. — 79 s.
6. Togan A. Z. V. Bugünkü türkili Turkistan ve yakin tarihi. Cilt I. Istanbul, 1942–1947. — 696 s.
7. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд: Шеърлар, насрий асарлар, драмалар — Тошкент: Маънавият, 2000. — 256 б.
8. Айни С. Таърихи инкилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — 240 б.
9. Айни С. Намунаи адабиёти тожик. — Душанбе: Адиб, 2010. — 448 б.
10. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. — 215 б.
11. Бухоро таъмили маориф жамияти хайриясининг Низомнома ва Хатти Ҳаракатидир. — Истанбул: Матин босмаҳонаси, 1327. — 8 б.
12. Исмоил. Бухоро масаласи. // Таржимон, №5, 29.01.1910. — 2 б.

13. Исмоил. Бухорои шариф воқеаси. // Таржимон, №4, 22.01.1910. — 1–2 б.
14. Истанбулда Бухоро жамияти хайрияси. // Таржуман, №52, 25.12.1909. — 3 б.
15. Қосимов Б. Аллома адиб. — Фитрат. Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. — 3–22 б.
16. Муҳтарам Ҳочӣ Неъматуллоҳ. Тазкирату-ш-шуаро. — Душанбе: Дониш, 1975. — 369 с.
17. Раҳимова Г. “Мунозара” – “уйғониш даракчиси”. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1989 йил 52-сон. — 3 б.
18. Телеграм. Дохилия хабарлари. // Таржимон, №3, 13.01.1910. — 3 б.
19. Фитрат Бухорий. Мунозараи мударриси бухорий бояк фаранги дар Ҳиндустон. Истанбул: Матбааи исломияи Ҳикмат. 1327. — 68 б.
20. Фитрат. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. Ҳозиркунандаи нашр А.Насриддинов. Душанбе: Палатаи давлатии китобҳо, 1991. — 62 с.
21. Фитрат. Ёпишмаган гажжаклар. Ўртоқ Бойбўлатовга очик хат. — Фитрат. Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. — 242–253 б.
22. Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масъалалар ҳам усули жадида хусусида қилган Мунозараси. Ташкент, Типо-Литография В.М.Ильина, 1913 г. — 41 б.
23. Ҳожи Муин Шукруллоҳ. Беседа француза с бухарским мударрисом (бухоролик мударрис ила бир фарангини Ҳиндистонда макотиби жадида хусусида ўлан мунозараси). // Туркистон Вилоятининг Газети, 1911, №63–66, 68–74. — 2–3 б.

References

1. Adam V. *Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien* (Russian Muslims in Istanbul on the eve of the First World War: The Reporting of Ottoman periodicals about Russia and Central Asia). Frankfurt a.M, 2002, 512 p.
2. Allworth E. A. *The Preoccupations of 'Abdalrauf Fitrat, Bukharan Nonconformist: An Analysis and List of His Writings*. Berlin: Des Arab. Buch, 2000, 72 p.
3. 'Aynī Sadr al-Dīn. *Bukhārā inqilābīning ta'rikhī* (History of Bukhara Revolution). Shimada Shizuo, Sharifa Tosheva (eds.). NIHU Program Islamic Area Studies TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo. 2010, 299 p.
4. Kocaoğlu T. (ed.). *The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900-1924)*. SOTA, Haarlem 2001, 499 p.
5. Komatsu H. 20. *Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkcülük ve Devrim Hareketleri* (The Turkism and Revolutionary Movements in Central Asia in the Early 20th century). Ankara, 1993, 79 p.

6. Togan A. Z. V. *Bugünkü türkili Turkistan ve yakin tarihi* (Today's Turkestan and its Recent History). Istanbul, 1942–1947, Vol.1, 696 s.
7. Abdurauf Fitrat. *She'rlar, nasriy asarlar, dramalar* (Poems, Fictions and Dramas). Tashkent: Ma'naviyat, 2000, Vol.1, 256 p.
8. Ayni S. *Ta'rixii inqilobi Buxoro* (History of Bukhara Revolution). Dushanbe: Adib, 1987, 240 p.
9. Ayni S. *Namunai adabiyoti tojik* (Tajik Literature Examples). Dushanbe: Adib, 2010, 448 p.
10. Boltaboev H. *Fitrat va jadidchilik* (Fitrat and Jadidism). Tashkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007, 215 p.
11. *Buxoro ta'mimi maorif jamiyati xayriyasining Nizomnoma va Xatti Harakatidir* (Statutes and Line of Conduct of the Charity Society of Bukhara for the Dissemination of Education). Istanbul: Matin, 1327, 8 p.
12. Ismail. Buxoro masalasi (Bukhara Issue). *Tarciman*, 5, 29.01.1910, p. 2.
13. Ismail. Buxoroi sharif voqeasi (Noble Bukhara Incident). *Tarciman*, 4, 22.01.1910, pp. 1–2.
14. Istanbulda Buxoro jamiyati xayriyasi (Bukhara Charity Society in Istanbul). *Tarciman*, 52, 25.12.1909, p. 3.
15. Qosimov B. "Alloma adib" (Great Author). In Fitrat. *Chin sevish. She'rlar, dramalar, maqolalar* (True Love. Poems, Dramas and Articles). Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1996, pp. 3–22.
16. Muhtaram Hoji Ne'matulloh. *Tazkiratu-sh-shuaro* (Collection of Poets). Dushanbe: Donish, 1975, 369 p.
17. Rahimova G. "Munozara" – "uyg'onish darakchisi" ("Debate" – "Harbinger of Rebirth"). *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, 4, 1989, p. 3.
18. Telegram. Doxiliya xabarleri (Telegram. Internal News). *Tarciman*, 3, 13.01.1910, p. 3.
19. Fitrat Buxoriy. *Munozarai mudarrisi buxoriy boyak farangi dar Hinduston* (Debate of Bukharan Teacher with European in India). Istanbul: Matbaa-i Islamiya-i Hikmat, 1327, 68 p.
20. Fitrat. *Davrai hukmroni Amiri Olimxon* (Reign of Amir Alimkhan). Dushanbe: Palatayi davlatiyi kitobho, 1991, 62 p.
21. Fitrat. "Yopishmagan gajjaklar. O'rtoq Boybo'latovga ochiq xat" (Unfounded Accusations. Open Letter to Comrade Baybulatov). In Fitrat. *Chin sevish. She'rlar, dramalar, maqolalar* (True Love. Poems, Dramas and Articles). Tashkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. — 242–253 b.
22. Fitrat. *Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha mas'alalar ham usuli jadida xususida qilgan Munozarasi* (Debate of Bukharan Teacher with European in India on a Few Things and New Method). Tashkent, Tipolitoografiya V.M.II'ina, 1913, 41 p.
23. Hoji Muin Shukrulloh. "Beseda fransuza s buxarskim mudarrisom" (Conversation of Franchman with Bukharan Teacher). *Turkiston Viloyatining Gazeti*, 63–66, 68–74, 1911, pp. 2–3.